

Александар ЈЕВТИЋ

**ИНТЕРНИРАЊЕ БОРАЦА ВАЉЕВСКОГ НАРОДНО-
ОСЛОБОДИЛАЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА
У КОНЦЕНТРАЦИОНЕ ЛОГОРЕ
У НОРВЕШКОЈ**

Крајем 1941. године, после пада Ужичке републике и повлачења главнина партизанских снага из западне Србије у Санџак и Босну, на простору ваљевског краја, под планинским висовима Медведника, Јабланика, Повлена и Маљена, постојала је још увек извесна слободна партизанска територија. На њу су насрнуле све расположиве снаге непријатеља у западној Србији, па и са ширег подручја. Однос снага је био врло неравноправан. У партизанском строју било је близу 1.000 бораца Ваљевског¹, 350 бораца Подринског и око 200 бораца Космајског и Посавског народноослободилачког партизанског одреда (по повратку ових из Санџака и Босне). На ширем простору око ваљевског краја било је преко 10.000 немачких војника, око 2.500 квислинга, љотићеваца и недићеваца, Српске добровољачке команде и жандарма Српске државне страже, 2.000—2.500 четника и неколико стотина белогардејаца, Руса. Десетоструко бројно јачи непријатељи вршили су сталне нападе на партизанску групацију у ваљевском крају.

У току децембра 1941. и јануара 1942. године непријатељ је, вршећи стална опкољавања и нападе на простор где су се налазили партизани, наметнуо неку врсту фронталног ратовања, која није погодовала партизанима. Док су се непријатељске снаге повремено смењивале у нападима, партизани су били принуђени да воде сталне борбе и маршуте. На тај начин поред губитака у људству, који су нужно настајали током борби, непријатељ је изнуривао партизана и смањивао борбену моћ и спремност одреда. Одређујући начин ратовања против партизана, командант немачких оружаних снага за Југо-исток у директиви за поступак према устаницима је наредио: „Устанички елементи морају се држати тако да буду стално узнемиравани, несигурни у положају слабијег и прогоњених. Становништво мора имати више страха од немачких војника него од устаника. Оно мора да јавља немачким властима сваку појаву банди и мора да садејствује

¹ Ваљевски НОПО крајем 1941. у свом саставу имао је 4 батаљона: Колубарски, Подгорски, Рађевски и Тамнавски батаљон. Тамнавски батаљон Посавског НОПО-а ушао је у састав Ваљевског НОПО-а у децембру 1941.

приликом уништавања жаришта немира”². Упоредо са сталним нападима на партизанске јединице у ваљевском крају, непријатељ, је предузимао и акције према становништву: разним терористичким мерама уливан му је страх и неспокојство за лични опстанак, што је смањивало активност за сарадњу са народноослободилачким покретом и изазвало склоност за покорност непријатељу. План за уништење партизана окупатор је постепено извршавао захваљујући и ангажованости домаћих издајника, четничко-недићевских групација, изолујући становништво од сарадње са народноослободилачким покретом и приморавао га на демобилност.

Из дана у дан непријатељ је успевао да избацивањем из строја једног по једног борца откида живо месо партизанских одреда. Уз ово су деловале и друге околности: физичка исцрпљеност партизана, појава глади због недостатка намирница и несташница мунџије, која се добијала једино отимањем од непријатеља. Јака зима са сталним снежним падавинама и мразевима исцрпљивала је слабо одевене борце. Број промрзлих и рањених бораца је растао. Оболели, рањени и промрзли борци онемогућавали су брзе покрете партизана пред непријатељем који их је у стопу гонио. Код неких бораца, осим физичке изнурености, овладала је апатија и опадао морал. Вукли су се уз одред очекујући да погину у борби или да буду убијени кад падну у руке непријатељу, од кога нису могли да очекују милост.

Бројна и борбена моћ одреда била је у сталном опадању. Подрињски НОПО при покушају продора у Поцерину и Мачву био је скоро потпуно уништен, изузев бораца једне чета која је ово избегла и припојила се Ваљевском НОПО-у и 15—20 оболелих и рањених бораца овог Одрода који су остали у партизанској болници на подручју ваљевског краја. Крајем јануара 1942. г. у групацији Ваљевског НОПО-а било је око 800 бораца, што значи да је борбена моћ одреда за нешто више од месец дана смањена на половину. Прилив нових бораца у одред у ово време није постојао у тако тешкој и компликованој ситуацији. Тада је по иницијативи чланова Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда за Србију, који су се налазили на терену ваљевског краја, формирана Команда групе партизанских одреда да обједињује дејства одреда. Од постојећег људства образована су четири одреда чију су главнину сачињавали борци Ваљевског НОПО-а. Одлучено је да одреди напусте своја оперативна подручја и да се пребаце у Топлицу и Јабланицу где је, у то време, био релативно добро развијен народноослободилачки покрет и постојала извесна слободна територија. Одреди су се упутили у овом правцу. На теренима Ужичког и Чачанског краја, због концентрације непријатеља ваљевска групација одреда, пошто није могла да пробије обруч непријатеља као и због недовољне упорности групне команде одреда и отпора извесних руководилаца партизанских одреда, који су сматрали да је опстанак на ваљевском подручју ипак могућ, утицали су да се од пробоја одустане.

² Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том 1, књига 3, документ 151, страна 405.

Половином фебруара 1942. одреди су били под притиском непријатеља понова набачени на ваљевско подручје. Тада је, ради даљег опстанка, одлучено да самостално одреди изврше продоре и повратак на терене где су од почетка устанка дејствовали, чиме су практично сви били упућени на пропаст. Због њиховог раздвајања на мање групе питање уништења сваког одреда било је само питање дана. Крећући се према крају где су у почетку дејствовали одреди су западали у окружења из којих су се с муком извлачили. У току непрестаних борби и даноноћних покрета бројна моћ партизана је још више слабила. Многи рањени, изнурени и оболели борци падали су у руке непријатеља пошто нису могли да прате партизанску колону. На очиглед својих другова који нису могли да им помогну били су убијани и падали у заробљеништво. Неки од бораца кад су се приближили крајевима у којима су рођени услед насталих тешкоћа, депресије која их је освојила, изнурености, недовољне идеолошке свести и других околности, самовољно су напустили партизанску колону, надајући се да ће моћи код својих да се сачувају. Но, убрзо су били пронађени и ухваћени уколико су успели да дођу у близину својих кућа, родбине и пријатеља. Понегде је отац сина, брат брата предавао у руке непријатељу да би сачували од терора и уништења своје друге, најближе.

Крајем фебруара Посавскотамнавски одред доживео је потпуно уништење, а затим, наредних дана, и Космајски НОПО. Ваљевски НОПО, оценивши да је немогућ опстанак на простору Србије, почетком марта 1942. пребацио се у Босну. На тај начин сачувао је један део снага. Да је само десетак дана раније ова одлука спроведена могао је да сачува скоро целокупну живу силу. А то су могли да учине и други одреди. Суворборски НОПО у чијем су саставу били борци ранијег Колубарског батаљона Ваљевског НОПО-а стално прогањан, из дана у дан је копнео. Задње дане физички и психички сломљен доживљавао је на обронцима Повлена и Маљена. Нестао је 18. марта 1942. године у Пријездићу, опкољен од непријатеља, када се под утицајем стихије просто распао на мање групе које су потом лако уништене а тиме и последњи остаци партизанских снага у западној Србији.

Интернирање заробљених партизана

Немачки војници су, према наређењу своје више команде од почетка устанка све заробљене партизане убијали. Дословно је спровођено упутство: „Комунисте које заробе трупе у борби треба начелно, у циљу застрашивања, на лицу места обесити или стрељати”³.

У ваљевском крају, где су партизани скоро до краја месеца новембра 1941. имали слободну територију и држали немачке трупе опкољене у Ваљеву, веома мали број бораца пао је у руке окупатору. Сви су били убијени „на лицу места” или после одвођења у Ваљево.

³ Исто, страна 406.

Иако су за време борби против партизана имали знатне губитке у људству, окупаторски војници нису имали могућности да изврше мере одмазде за претрпљене губитке и да стрељају 100 заробљених партизана или талаца за сваког убијеног немачког војника и по 50 за рањеног. Могли су само да приликом продора према партизанским положајима убијају становништво које су затицали крај кућа и уништавају њихове домове. Једино су у Ваљеву, крајем новембра, стрељали око 300 партизана и њихових сарадника, које су четници Драже Михаиловића предали Немцима да би доказали своју приврженост окупатору у борби против партизана — комуниста. Међу овима мали број људи био је из ваљевског краја.

Од почетка децембра 1941, после пада Ужичке републике и повлачења главнине партизанских снага из западне Србије у Санџак и Босну, пошто су партизане набацили на простор око села Лесковице, Поћуте, Става и Пецке, и овладали већим делом ваљевског краја, имали могућност да спроводе одмазде и терор. У сарадњи за „чишћење терена од комуниста”ridoшле су им недићевске, љотићевске и четничке формације. Од тада су у руке непријатеља падали сарадници народноослободилачког покрета и ранији партизани који су се после офанзиве непријатеља, из разних околности, повратили својим кућама. Из дана у дан, затвори у Ваљеву, Убу, Лозници, Обреновцу и Шапцу, имали су све више затвореника. У њима су вршена саслушања и после истраге, која се сводила на разно-разна мучења, похватани партизани и њихови сарадници одвођени су у логоре у Шапцу и на Бањици, где су већином били поубијани. Ту су изгубили живот већи број бораца из Тамнаве, Посавотамнаве, дела Подгорине, јер су у овим крајевима окупатор и његови помагачи због повлачења партизана на друге терене, могли да спроводе праве погроме. У логорима остао је само мали број ранијих бораца и њихових сарадника очекујући даљу судбину.

У току борби, за време зиме, од јануара до половине марта 1942. године, непријатељи су успели да заробе један број рањених, промрзлих и физичко и психички сломљених бораца који нису могли да прате исцрпљујуће даноноћне покрете партизана. А, после задњих борби и уништења одреда Немци, недићевци, љотићевци, четници и белогардејци организовали су праве хајке ради заробљавања партизана. За релативно кратко време похватили су скоро све борце одреда који су покушавали да се прикрију и склоне код родбине, пријатеља и сарадника. Само је око 20—30 бораца успело да избегне заробљавање и касније се укључи у илегални народноослободилачки покрет.

Заробљени партизани су спроведени у сабирне затворе и логоре према местима где су ухваћени. Већина је била дотерана у логор у Шапцу. Пошто су иследници и страже одмах сазнали да пред собом имају партизане који су се борили до последњих могућности и задњег даха, спроводили су разноврсна мучења и малтретирања. Отпочела су саслушања и истраге ради доследнијег спровођења заповести коју је издао војноуправни командант Србије, генерал артиљерије Паул Бадел, у којој се каже: „У борбама заробљене устанике, по пра-

вилу, стрељати или обесити. Вође банди, политичке комесаре и курире, по могућности саслушати уз учествовање службе безбедности”⁴.

Настојали су да међу њима у првом реду пронађу војно-политичке руководиоце и комунисте. За неке су имали податке још приликом хватања па је одлучено да буду убијени⁵.

Током месеца марта и априла 1942. у вишим немачким војним круговима вођене су расправе да се заробљени партизани не морају увек стрељати, већ да се могу употребити као радна снага на територији коју је Немачка окупирала. Егзистирало је мишљење да се заробљени партизани и други припадници народноослободилачког покрета депортирају на присилни рад у Норвешку. Заповедник оружане силе за Југоисток, 31. марта 1942. године, обавестио је генерала Бадера: „Врховна команда се сагласила да се устаници заробљени у српском простору, у колико морају бити стрељани због учешћа у борби, употребе на градилиштима под најтежим животним условима у северној Скандинавији”⁶.

После овога обергрупенфирер, рајсхкомесар за Норвешку Јозеф Тербовен затражио је да се у Норвешку депортира 4.200 логораша⁷.

Вршилац дужности команданта за Југоисток, генерал Валтер Кунце, 20. априла 1942. доставио је захтев генералу Бадеру да се 2.000 затвореника из логора у Србији депортује у Норвешку. Истога дана добио је обавештење да ће предвиђени број логораша бити транспортован воденим путем, од Београда до Беча, за присилни рад у Норвешку⁸.

У концентрационим логорима у Шапцу, Београду — Бањици, Смедеревској Паланци, логору на Сајмишту, у Земуну и Нишу, прекинута су саслушања. Хитно су прикупљене од логораша основне генералије ради састављања списка за депортовање. Том приликом велики број заробљених бораца из ваљевског краја тада је први пут видео иследнике. Депортовање је спасло заробљене партизане од логорских мучења и смрти, управо она су одгођена да се спроводе у концентрационим логорима у Норвешкој. У транспорте су убачени и раније заробљени партизани и сарадници који су остали по логорима после ранијих стрељања.

Већина затвореника и логораша бораца и сарадника Ваљевског НОП-а, из логора у Шапцу, на Бањици и из Смедеревске паланке, крајем априла 1942. доведена је до Београда. Одатле су бродовима преве-

⁴ Архив војноисторијског института, микрофилм Вашингтон, Т-501, П-247, Ц-917.

⁵ После заробљавања убијени су следећи војно-политички руководиоци: стрељани су у Шапцу — Драган Татовић, заменик команданта Суворског НОПО-а, Бора Миловановић-Лија, комесар чете и Светислав Радовић-Шале, командир чете; обешени су у Ваљеву Стеван Борота, командир чете, и Јосип Мајер, комесар чете и у Убу Светислав Поповић, командант Посавскотамнавског НОПО и Добросав Симић, члан штаба одреда.

⁶ Архив војно историјског института, немачка архива, 27—27/1.

⁷ Архив Југославије, пресуда Војног суда за град Београд групи ратних злочинаца, 22. 12. 1946.

⁸ Архив Војноисторијског института, немачка архива, рег. бр. 3/2, К-2.

зени до Беча где су распоређени у околне логоре. После краћег времена у затвореним фургонима пребачени су у околину Штетина, у Померанији. Свугде су доживљавали сваковрсна малтретирања. У току месеца јуна 1942. депртовани су бродовима у Норвешку, где су распоређени по логорима у северној Норвешкој: Ботн, Карашјок, Хорген и Осен. У логорима било је по 400 заточеника. Укупно тада је транспортовано око 1.700 људи. Распоређивање у логоре вршено је углавном одбројавањем колоне, које је још спровођено приликом доласка у Беч. Пошто су борци Ваљевског НОПО-а били у разним деловима колоне распоређени су у све напред наведене логоре. Но, највише их је ипак било у логору Ботн.

У то време стигао је у луку Нарвик транспорт од око 900 логораша из Старе Градишке и Јасеновца. Пребачени су у логор Бејсфјур код Нарвика. У њему није било припадника НОП-а из ваљевског краја.

У току месеца маја 1942. кренуо је из логора Сајмиште, код Београда нов транспорт од око 860 логораша. У њему су били заточеници из логора на Бањици, Шапца, Смедеревске Паланке, Ниша, Старе Градишке, и Јасеновца и из затвора у Петровграду, сада Зрењанин. Транспортовани су истим путем као и претходни заточеници. После дужег задржавања у логорима у Аустрији и Немачкој у току месеца октобра 1942. стигли су до норвешке луке Трондхајм одакле су распоређени у логоре у Троли, Стевикхолм и Ерланд, док је мањи број пребачен у логор Крокстан и за допуну логора Корген. У овим логорима било је од 150 до 300 људи. Мањи број бораца Ваљевског НОПО-а био је у овим логорима.

У октобру 1942. и јануару 1943. упућени су из Сајмишта нови транспорти за Норвешку у којима је укупно било 655 људи. Ово људство стигло је у Норвешку у току 1943. године и распоређено за допуну логора Ботн и Корген. Међу њима није било бораца из ваљевског краја.

Према подацима са којима се располаже укупно је у логоре у Норвешкој интернирано 4.113 лица. Међу њима огромну већину сачињавали су заробљени партизани и други припадници НОП-а. Но, у транспорту било је и деце, петнаестогодишњака и стараца које су усташе похватале у збеговима и селима са подручја Босне, Славоније, Баније и Кордуна, као и близу две стотине криминалаца, црноберзијанаца и шпекуланата које је полиција рацијама и на друге начине похватала не само да испуни одређени број депортираца већ и да створи раздоре у редовима интернираца, као што су то раније радили по затворима у Југославији за политичке затворенике.

Укупно је у логоре у северној Норвешкој отерано 3.211 интернираца и 841 у логоре средње Норвешке око места Трондхајма, док је на путу од места Штетина до одредишних логора у Норвешкој умро или убијен 61 заточеник.

Из ваљевског краја интернирано је у концентрационе логоре у Норвешку 311 лица. Од ових око 300 били су борци Ваљевског

НОПО-а а остали сарадници народноослободилачког покрета. По социјалном саставу у логоре у Норвешкој дотерано је:

— Земљорадника	182
— Радника	98
— Трговаца	5
— Учитеља	5
— Ученика, студената	11
— Службеника	6
— Подофицира	4
С в е г а :	311

Из изнетих података види се да је у интернацији у Норвешкој највише било земљорадника, или 58,50%, и радника 31,50%. Највећим делом интернирци су били млађи људи, до 25 година старости.

У концентрационим логорима у Норвешкој

Први интернирци дотерани у северну Норвешку на присилни рад стигли су у току јуна и јула 1942. у одредишне логоре: Ботн, Карасјок, Корген, Осен и Бејсфјур. Смештени су у баракe опасане високом бодљикавом жицом од неколико редова између којих су били колути бодљикаве жице, крај које су биле постављене куполе за стражаре. Иза ограђеног логорског простора налазиле су се баракe за стражаре и управу. Управу и стражу у овим логорима вршили су Немци, припадници СС јединица уз помоћ норвешких квислиншких војника. Најближим становницима Норвежанима а код логора Карасјок и Лапонцима забрањено је да прилазе логорима као и местима где су интернирци радили.

Прве дане логораша су провели на радовима уређења простора око логора а затим су били упућени на радилишта за изградњу путева, који су били постављени на разним удаљењима од логора, понегде и преко 10 километара. Радили су дневно 11 часова за време летњег периода а у зимском нешто краће. Стражари су на радилиштима уводили исцрпљујући темпо рада. Оне који нису могли или хтели да раде тукли су и убијали. Већ после неколико дана од доласка у свим логорима пале су прве жртве.

Услови живота били су готово никакви. У већини логора није било довољно воде те су изостали основни хигијенски услови за живот. За дневни оброк логораша су добијали, зависно од режима и расположења есесовске команде, 200—300 грама хлеба, неколико десетина грама маргарина, паштете или мармеладе, неку врсту чорбе од мало кромпира или репе са минималном масноћом и лонче млаке или вруће воде која је идентификована као кафа. У неким логорима есесовска управа одузела је логорашима чак и кашике. Укратко речено услови живота, брутални методи терора и злочина били су у

основи истоветни са понашањима и режимом који је владао у другим нацистичким концентрационим логорима. Интернирци су били без икаквог правног статуса, потпуно препуштени самовољи стражара и логорских команди, под режимом какав су имали антифашисти у познатим концентрационим логорима уништења у Немачкој. У логорима је вршено масовно и појединачно убијање болесних и неспособних за рад, изнуривање радом и глађу уз разна злостављања због ситница, или без икаквог разлога. Страдању и умирању доприносила је у знатној мери оштра клима која влада у овом делу Норвешке, где снежне падавине и врло ниске температуре трају преко пола године. Измучени још у затворима и логорима у Југославији интернирци су због тешких услова живота, рада и терора постепено пропадали и умирали.

У октобру 1942. године, када су приспели нови интернирци у логоре у средњој Норвешкој око града Трондхајма, отпочели су да доживљавају сличну судбину. Њих је уместо есесоваца у логорима прихватила немачка организација ТОТ. Они се у поступцима према заробљеницима и у завођењу режима на раду нису много разликовали од есесоваца — једина је разлика што нису вршили масовна стрељања. Остали услови били су скоро исти као и у логорима у северној Норвешкој те су и ови логораци почели да пропадају и умиру.

У логорима у северној Норвешкој до коначне капитулације фашистичке Немачке изгубило је живот 65,80% а у средњој 25% интернираних Југословена. Укупно у обе групе логора уништено је 2 372 логораша или 57,70% југословенских интернираца. То је стравичан податак, јер је проценат настрадалих превазилазио бројке познатих по злу концетрационих логора у Немачкој где је од 30 до 40% изгубило животе. Према неким подацима смртност југословенских интернираца у концентрационим логорима у северној Норвешкој је већа него у концентрационом логору Аушвиц (Освјенцим).

Број настрадалих интернираца из Југославије у логорима у Норвешкој био би знатно већи и претворио би се у логоре потпуног уништења да су до краја рата логори остали под есесовском командом. Априла 1943. године есесовци су по наређењу више немачке команде морали да предају логоре регуларној немачкој војсци Вермахт. Сматра се да је Вермахт преузео логоре интернираца због опште ситуације на фронтима, успеха савезника у борбама, нарочито после пораза фашистичких трупа код Стаљинграда и у Африци и развоја народноослободилачке борбе у нашој земљи. Из тога разлога Немци су били приморани да припадницима НОБ заточеним у логорима у Норвешкој признају статус ратних заробљеника, мада га они нису у потпуности имали. Иако су вермахтовци вршили терор и злочине у логорима југословенских интернираца преузимање Вермахта представљало је ипак преокрет на боље јер је режим вермахтоваца био подношљивији и уливао наде у спас од потпуног уништења.

Према расположивим подацима у логоре у Норвешкој дотерано је 311 бораца и сарадника Ваљевског НОПО-а. До завршетка рата жи-

вот је изгубило 185 или 59,50% интернираних а завршетак рада доживело 126 или 40,50%. Највећи број настрадао је у логорима у северној Норвешкој где је и највећи број интернираца из ваљевског краја дотеран. Отуда је због околности које су владале у овим логорима проценат смртности бораца из ваљевског краја нешто већи од општег процента настрадалих у логорима у Норвешкој. У Ботну је изгубило живот 63 човека, Коргену 33, Карасјоку 20 и Осену 14 а у логорима средње Норвешке само 10. За 45 бораца не зна се место где су умрли. Највероватније да је било у логорима у северној Норвешкој за време есесовске управе и терора, у времену масовних стрељања, кад логораша нису један другог довољно познавали и могли да воде забелешке и да их касније реконструишу.

У логорима у Норвешкој интернирци из Југославије, иако су битисали под стравичним условима, као појединци и целина очували су за све време логоровања свој морално-политички лик и револуционарни дух. Истакнути норвешки историчар и истраживач др Нилс Кристи, у студији о интернирцима у концентрационим логорима у Норвешкој наводи да су југословенски интернирци под најтежим условима сачували своје јединство и пружили отпор нацистима захваљујући својој идејно-политичкој опредељености револуционарној борби из које су отргнути⁹.

У свим логорима, негде раније, негде касније, иницијативом заточених чланова КПЈ и СКОЈ-а, међу којима је било неколико који су имали знатна револуционарна искуства, отпочео је да се организује илегални политички рад. За организовање овога било је доста тешкоћа. Пре свега, комунисти из разних одреда нису се међусобно познавали пошто су били из разних одреда па је то отежавало њихово повезивање, посебно што се није знало како се ко претходно држао у затворима. Затим, током транспортовања до Норвешке Немци су извршили неколико прегруписавања тако да ниједна група партизана није стигла хомогена до одредишних логора. У сваком транспорту била је по нека група превезаних криминалаца који су се међусобно познавали и повезивали и дистанцирајући се од партизана исказивали Немцима своју спремност да им служе као потказивачи и логорски капои. И посебно, илегални рад морао се организовати строго конспиративно да немачке логорске власти и криминалци не осујете те тенденције и не запазе њихове носиоце.

Упркос свим тешкоћама у логорима ницале су и развијале су се илегалне организације по узору на КПЈ — партијске ћелије и групе — које су постепено потиснуле и елиминисале утицаје криминалаца и узеле у своје руке организовање унутрашњег логорског живота. Организовање илегалног политичког рада имало је за циљ: да створи и развија јединство за опстанак свих напредних родољубивих снага у логору; неутралише рад класног непријатеља и криминалних типова; користи слабости немачке службе у организовању

⁹ Dr Nils Christie, *Fangevoktore i konsentrasjonsleire*, (Заточеници концентрационих логора) Осло, 1972.

рада на радилиштима да би логораша улагањем што минималнијег рада могли да очувају своје физичке снаге; и организује идеолошки, политички и културно-просветни рад у логору. Илегални рад се отпочео да развија знатно шире од половине 1943. године, када су прешли под управу Вермахта и терор и режим живота и рада према логорашима знатно попустио. При крају рата безмало је сваки други логораш био обухваћен у илегалну организацију.

У илегалним организацијама одређивани су ставови према актуелним потребама у логору и на раду са циљем да их сви логораша прихвате. Прорађиване су теоретске поставке марксизма на основу излагања једног броја комуниста који су поседовали ова знања. У логору су давале информације о догађајима у свету, развоју ситуације на фронтима и у нашој земљи на основу добијених информација од Норвежана са којима су одржавани контакти и кроз разговоре са појединим стражарима. Повремено су добијани извесни марксистички материјали од Норвежана који су потом преводени и прорађивани. Када су крајем 1944. године сви логораша из северне Норвешке смештени у логор Поларни круг и организација илегалног рада била добро учвршћена и развијена организовано је излажење илегалног листа повезаних другова у логору под називом „Логорска зора“, чији су материјали прорађивани у илегалним организацијама. У логору Ерланд у средњој Норвешкој такође је издаван лист „Напред иза жица“ са разним информационим и политичким чланцима о борби против фашизма.

Интернирци из ваљевског краја дали су значајан допринос организовању и развијању илегалног логорског рада. Према подацима утврђеним кроз сећања преживелих чланова КПЈ и СКОЈ-а у логоре у Норвешкој дотерано је 40 чланова КПЈ, 28 чланова СКОЈ-а и 12 кандидата, укупно 80, по којима произилази да је у групи интернираних из ваљевског краја било преко 25% организованих. Међутим ове податке треба примити са извесном резервом, јер се сматра да је међу умрлим 1942/43. у Норвешкој био још један број организованих са којима они који су дали податке нису имали партијске везе што из конспиративних разлога нису ни могли знати. Сигурно је, по околностима под којима је ова група интернираца дошла у интернацију, што је раније објашњено, да је имала у просеку један од највиших постојака организованости. На жалост скоро половина од њих није доживела ослобођење.

Једна од значајних делатности логораша била је и успостављање веза са Норвежанима и норвешким покретом отпора. Мада немачки стражари, посебно есесовци, нису дозвољавали контакте са Норвежанима ипак су они постепено успостављани. Први контакти остваривани су кришом са једним бројем норвешких радника који су обављали извесне стручне послове на радилиштима, или вршили друге радове као што су превоз разног материјала и робе у којима су интернирци били ангажовани за утоваре и претоваре и др. Док су једни заговарали стражаре разним питањима појединци су успостављали контакте са Норвежанима. Гајили су симпатије према овим измученим људима

за које су сазнали да су давали отпор фашистима. У томе је антифашиста нашао саборца, пријатељ пријатеља. Симпатије норвешких грађана постепено су прерастале у организовану помоћ у храни, лековима, одећи, за прихватање и помагање бегунаца до њиховог пребацивања до шведске границе, у давању информација о ситуацијама на фронтима и протурању извесног пропагандног материјала. У неким логорима нашли су се чак и радиоапарати и оружје. Норвежани су указивали помоћ интернирцима по цену живота и десетак њих, кад су откривене неке од веза, било је отерано у кажњенички лагер у Фалштату. На место њих наставили су сарадњу други. Уз помоћ Норвежана пребегло је у Шведску око 80 југословенских интернираца међу којима су четири били борци Ваљевског НОПО-а.

Кроз контакте са норвешким становништвом интернирци су ширили истину о народноослободилачкој борби у Југославији против фашистичких освајача јер су поједине радио станице емитовале вести да се ослободилачка борба у Југославији одвија под вођством Драже Михајловића. Истина о народноослободилачкој борби ширила се и у Шведској преко југословенских интернираца који су пребегли у ову земљу, па и даље, јер је један број ових бегунаца пребачен у Енглеску.

Везе настале спонтаним путем између појединих логораша и Норвежана израсле су у везе логораша са организацијом Норвешког покрета отпора. Све више и више биле су прошириване и продубљиване јер су их Норвежани прихватили као дуг и вид отпора према заједничком непријатељу. Кроз ово стварани су корени за пријатељство које се после ослобођења стално развија и негује кроз друштва формирана у обе земље.

Повратак у домовину

У свим логорима југословенских интернираца у Норвешкој после капитулације фашистичке Немачке, 9. маја 1945. године, завиорила се застава нове Југославије уз заставе савезника и Норвешке. Дуго очекивани дан слободе дочекало је 1.633 интернираца у логорима Поларни круг, Персауне, Ротволд и Ејзанд а међу њима и 126 бораца Ваљевског НОПО-а. У част националног празника Норвешке, 17. маја 1945. у свим већим градовима у Норвешкој приређене су војне параде. Југословенски партизани, бивши интернирци учествовали су у војној паради у Трондхајму и месту Мо и Рана, заједно са јединицама Норвешке армије, једини од свих страних заробљеничких групација у Норвешкој.

У току месеца јуна у наведеним местима где су југословенски интернирци доживели слободу, према упутствима добијеним од Посланства Демократске Федеративне Републике Југославије у Штокхолму, основана су антифашистичка већа, као политичка тела. Почетком јула југословенски интернирци из бивших логора Персауне, Рот-

волд, Ејзанд и на Поларном кругу премештени су у касарну у Мелхусу код Трондхајма где је одређен југословенски центар за повратак у домовину, док су оболели размештени по болницама и санаторијумима ради лечења и опоравка. У Мелхусу је сједињавањем дотадашња четири антифашистичка већа југословенских интернираца у Норвешкој створено јединство Антифашистичко веће које се састојало од 52 члана, међу којима је било 7 бораца Ваљевског НОПО-а.

У новом боравишту развили су интензиван политички, културно-просветни и спортски рад и живот очекујући повратак у домовину. Илегална политичка организација проширена је пријемом нових чланова. Одржавана су предавања, политички часови, културне приредбе и издаван лист „Рад у слободи” и недељни часопис „Слободна зора”.

У том периоду учвршћиване су и знатно прошириване везе са Норвежанима. Из места где су раније били логори дошли су многи Норвежани да виде своје пријатеље и продубе пријатељство. За узврат југословенски интернирци долазили су до њихових места и давали приредбе са разноврсним хорским, оркестарским, фолклорним и драмско-рецитаторским тачкама програма. Расло је и развијало се настало пријатељство и поштовање. На једној свечаности, приређеној у Трондхајму ради продубљивања међусобног пријатељства, публициста Јирген Фогт, који је касније постао и председник КП Норвешке а за време рата био у казненичком логору Фалштат у коме је било и неколико југословенских интернираца, обраћајући се присутним Југословенима између осталог је рекао: „Ми који смо овде вечерас, морамо да кажемо: свако зло има у себи нечег доброг. То зло да сте ви послани чак овамо далеко од домовине као затвореници, и сада чекате повратак, учинило је нама много доброг — упознали смо један мали народ, али снажан народ, за нас нови народ. О вама и од вас много смо научили. Добили смо нове пријатеље и мислимо највредније пријатеље који се уопште могу добити”¹⁰.

Дугоочекивани повратак у домовину организован је возним композицијама из Трондхајма 21. и 22. августа 1945. године. На железничкој станици приликом испраћаја искупила се велика маса Норвежана од којих су многи имали цвеће у рукама. Уз чврст стисак руку, грљење и љубљење био је растанак. Пут је био кроз Шведску до места Трелеборг на крајњем југу где су се прикључили и бивши интернирци који су пребегли за време рата у Шведску. Потом су сви бродом пребачени у Швардтау код Либека у Немачкој. Из Либека долазак у отаџбину био је железницом преко Аустрије у неколико транспорта од којих је задњи стигао 14. септембра 1945. у Југославију.

У току месеца септембра из болница и санаторијума у Норвешкој пребачено је 110 оболелих на лечење у болницу Фресен у Шведској где је умрло 5 људи. Почетком децембра санитарским возом кренули су ка домовини у коју су стигли 8. децембра 1945. године.

¹⁰ „Ny Tid”, Трондхајм, 13. август 1945.

БОРЦИ ВАЉЕВСКОГ НОП ОДРЕДА ИНТЕРНИРАНИ У ЛОГОРЕ У НОРВЕШКОЈ*)

Списак бораца Ваљевског НОП одреда који су 1942—1943. године интернирани у концентрационе логоре у Норвешкој, састављен је на основу постојећих докумената, забелешки и спискова који су у појединим логорима вођени и на основу сећања преживелих логораша. Спискове жртава у времену кад су логораша, интернирци, од јуна 1942. до априла 1943. године, били под управом и стражом немачких СС јединица, организације ТОТ и норвешких квислиншких војника, интернирци су водили само у логорима Ботн и Корген. За остале логоре, а укупно их је било 24, спискови су сачињени, углавном, тек по завршетку рата на основу сећања преживелих интернираца. Због тога се они сматрају непотпуним, јер је утврђено да је у логорима у Норвешкој интернирано 4.113 људи из наше земље и да је остало 444 неидентификоване жртве.

При састављању овог списка коришћени су раније утврђени спискови уз допуне и исправке у сарадњи са општинским одборима СУБНОР-а где је деловао Ваљевски НОП одред. У њему су, поред имена, дати подаци о предратном занимању, месту и датуму рођења, а код погинулих и умрлих и датум и место смрти. Међутим, за 45 лица која су изгубила живот у логорима није утврђено место и датум смрти или један од ових података, јер сећања оних који су сарађивали у установљавању података нису могли то да обезбеде. Иако су настојања била да се утврде сва имена и подаци, могуће су и грешке.

Укупно је, према утврђеним подацима, из ваљевског краја интернирано 311 лица која су била у Ваљевском НОП одреду или с њим сарађивали. До коначног ослобођења, 9. маја 1945. године, у логорима у Норвешкој изгубило је живот 185 интернираца или 59,48 одсто.

Спискови су састављени по батаљонима које је имао у току свог дејствовања Ваљевски народноослободилачки партизански одред.

*) Попис састављен у Огранку Југословенско-норвешког друштва у Ваљеву.